

ПЕДАГОГІЧНА МАЙСТЕРНІСТЬ ЯК ВІДПОВІДЬ НА ВИКЛИКИ СУЧАСНОЇ ОСВІТИ

PEDAGOGICAL EXCELLENCE AS A RESPONSE TO THE CHALLENGES OF MODERN EDUCATION

У статті розкрито сутність поняття педагогічної майстерності, досліджено його історичні корені, сучасне розуміння та роль у контексті мінливого освітнього середовища. Простежено еволюцію цього поняття від давніх цивілізацій до сучасних досліджень, підкреслено внесок видатних педагогів різних епох.

Педагогічну майстерність визначено як сукупність певних професійних якостей особистості вчителя, що зумовлені високим рівнем його психолого-педагогічної підготовленості, здатності оптимально вирішувати педагогічні задачі. Не можна обмежити її лише високим рівнем розвитку спеціальних узагальнених умінь. Сутність майстерності – в особистості вчителя, його позиції, здатності виявляти творчу ініціативу на ґрунті реалізації власної системи цінностей. У сучасній педагогіці педагогічна майстерність розглядається як багатогранне явище, яке включає в себе не тільки здатність вчителя створювати оригінальні методи і прийоми навчання, але й здатність до педагогічної імпровізації, гнучкості, інноваційності, а також здатність до саморозвитку і самовдосконалення.

До структури педагогічної майстерності віднесено такі компоненти: глибокі знання предмету, педагогічні компетентності, комунікативні навички, креативність, рефлексія та гуманістична спрямованість. Наголошено, що педагогічна майстерність – це не просто сукупність знань і умінь, а результат постійного самовдосконалення, творчого підходу та здатності адаптуватися до нових викликів.

Проаналізовано актуальні питання розвитку педагогічної майстерності в контексті реформи Нової української школи.

Оцінка педагогічної майстерності є важливим етапом у процесі розвитку освіти. Вона дозволяє виявити сильні сторони вчителя, визначити напрямки для професійного зростання та забезпечити якість освітнього процесу. Визначено інструменти оцінки педагогічної майстерності – самооцінка, взаємооцінка, оцінка адміністрації, експертів, учнів та батьків. Підкреслено, що для отримання об'єктивної оцінки необхідно використовувати комплексний підхід, який включає в себе різні інструменти і критерії. Зроблено висновок про те, що розвиток педагогічної майстерності – це безперервний процес, який вимагає від вчителів постійного самовдосконалення та відкритості до інновацій.

Ключові слова: педагогічна майстерність, вчитель, освіта, розвиток, професіоналізм.

The article reveals the essence of the concept of pedagogical excellence, explores its historical roots, modern understanding and role in the context of a changing educational environment. It is traced the evolution of this concept from ancient civilizations to modern research, emphasized the contribution of outstanding teachers of different eras.

Pedagogical excellence is defined as a set of certain professional qualities of a teacher's personality, conditioned by a high level of his/her psychological and pedagogical training, ability to solve pedagogical tasks optimally. It cannot be limited to a high level of development of special generalized skills. The essence of excellence lies in the teacher's personality, attitude, and ability to take creative initiative based on the implementation of his or her own system of values. In modern pedagogy, pedagogical excellence is seen as a multifaceted phenomenon that includes not only the teacher's ability to create original teaching methods and techniques, but also the ability to improvise, flexibility, innovation, and the ability to self-development and self-improvement.

The structure of pedagogical excellence includes the following components: in-depth knowledge of the subject, pedagogical competencies, communication skills, creativity, reflection and humanistic orientation. It is emphasized that pedagogical excellence is not just a set of knowledge and skills, but the result of continuous self-improvement, creativity and the ability to adapt to new challenges.

The article analyses topical issues of pedagogical excellence development in the context of the New Ukrainian School reform.

Assessment of pedagogical excellence is an important step in the process of educational development. It helps to identify the teacher's strengths, determine areas for professional growth and ensure the quality of the educational process. The tools for assessing pedagogical excellence are identified - self-assessment, peer assessment, assessment of administration, experts, students and parents. It is emphasized that in order to obtain an objective assessment, it is necessary to use a comprehensive approach that includes various tools and criteria.

It is concluded that the development of pedagogical excellence is a continuous process that requires teachers to constantly improve themselves and to be open to innovation.

Key words: pedagogical excellence, teacher, education, development, professionalism.

УДК 37.011.33

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2024/77.4>

Сергієнко Т.Г.,

директор
Першої гімназії імені Матвія Номиса
Лубенської міської ради Лубенського
району Полтавської області,
аспірантка кафедри соціальної
педагогіки
Державного закладу
«Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка»

Поняття «педагогічна майстерність» є одним з фундаментальних у сучасній педагогіці. Воно відображає здатність вчителя не лише передавати знання, а й формувати особистість учня, створювати сприятливе навчальне середовище, індивідуальні навчальні траєкторії для кожного учня та адаптувати освітній процес до індивідуальних потреб кожної дитини, до мінливих умов

сьогодення, виходити за межі стандартних підходів [8].

Останні роки спостерігається активний розвиток досліджень у галузі педагогіки [9], що свідчить про зростання інтересу наукової спільноти до проблем педагогічної майстерності та сприяє підвищенню якості освіти і розвитку професійної компетентності вчителя.

Метою статті є розкрити генезу, сутність і структуру поняття педагогічної майстерності в контексті викликів сучасної освіти; визначити критерії та інструменти оцінки дослідженого феномену.

Педагогічна майстерність – це багатогранне поняття, яке охоплює широкий спектр знань, умінь і особистісних якостей вчителя, що забезпечують ефективність його професійної діяльності. У сучасному науковому просторі це поняття активно досліджується, оскільки від рівня педагогічної майстерності залежить успішність освітнього процесу та розвиток особистості учня [10, с. 10].

Педагогічна майстерність – це динамічне поняття, яке постійно розвивається і доповнюється новими аспектами [4]. Однак історія цього поняття має глибокі корені, що сягають ще часів античності.

Поняття «педагогічна майстерність» складається з двох слів – «педагогічна і «майстерність», значення яких знаходимо в Тлумачному словнику:

Педагогічна. 1. Стосується педагогіки. 2. Прикметник до педагогіки. 3. Який відповідає правилам, вимогам педагогіки.

Майстерність. 1. Умілість, вправність. 2. Висока якість виконаної роботи, твору тощо; досконалість [19].

Отже, буквально значення терміну «педагогічна майстерність» – це умілість, вправність, висока якість виконання педагогічної роботи, певний ступінь досконалості в педагогічній діяльності.

Відповідно майстерність учителя можна розглядати як найвищий рівень педагогічної діяльності (якщо ми характеризуємо якість результату), як вияв творчої активності особистості педагога (характеризуємо психологічний механізм успішної діяльності). Коли ж ми хочемо усвідомити витоки розвитку майстерності, зрозуміти шляхи професійного самовдосконалення, доцільно сформулювати визначення цієї педагогічної категорії так: педагогічна майстерність – це комплекс властивостей особистості, що забезпечує самоорганізацію високого рівня професійної діяльності на рефлексивній основі.

У психолого-педагогічній літературі педагогічна майстерність розглядається як вияв власного «Я» у професії (самореалізація) та високого рівня освітньої діяльності. Вона визначається як вища, творча активність, що передбачає доцільне використання методів і засобів педагогічного взаємовпливу в кожній ситуації навчання та виховання [10, с. 8].

Хоча термін «педагогічна майстерність» з'явився не так давно, ідеї, пов'язані з ним, були присутні в педагогічних системах давніх цивілізацій. Так, у Стародавній Греції такі педагоги, як Сократ, Платон і Аристотель, підкреслювали важливість індивідуального підходу до навчання, діалогу та розвитку критичного мислення. Ці принципи

заклали фундамент для розуміння педагогічної діяльності як особливого процесу.

У середні віки педагогіка була тісно пов'язана з релігією, і підхід до навчання був обмежений догмами церкви. Однак з епохою Відродження з'явилися нові ідеї про людину та її місце у світі, що вплинуло і на педагогіку. Гуманістичні ідеали підкреслювали важливість розвитку особистості, її індивідуальних здібностей і талантів.

У Новий час, з розвитком наукового знання і появою нових педагогічних теорій, поняття педагогічної майстерності набуло більш чітких контурів. Видатні педагоги Ян Амос Коменський, Жан-Жак Руссо, Йоганн Генріх Песталоцці та інші розробляли власні педагогічні системи, які відрізнялися оригінальністю і творчим підходом до навчання.

Питання педагогічної майстерності завжди було предметом уваги багатьох видатних вітчизняних та зарубіжних педагогів і психологів – Я. Коменського, К. Ушинського, А. Дістервега, А. Макаренка, В. Сухомлинського, І. Зязюна та ін. Видатні педагоги ХХ століття, такі як Дж. Дьюї, А. Макаренко, О. Сухомлинський, зробили значний внесок у розвиток теорії педагогічної майстерності.

Українські педагоги і науковці протягом багатьох десятиліть здійснювали ґрунтовні дослідження у сфері педагогічної майстерності. У наукових працях висвітлені питання професійної підготовки педагога, розглянуті умови формування педагогічної майстерності, її складові тощо [10, с. 5]. Вони стали вагомим внеском у розвиток вітчизняної педагогіки та сформували унікальну українську школу педагогічної думки [10, с. 5].

Серед видатних українських педагогів, які зробили значний внесок у дослідження педагогічної майстерності, можна назвати В. Сухомлинського. Його праці присвячені формуванню гармонійної особистості учня, ролі вчителя у цьому процесі, а також проблемам гуманізації освіти. Праці Г. Сковороди, що розкривають філософські ідеї про самопізнання, саморозвиток і самовдосконалення, мали значний вплив на розвиток педагогічної думки в Україні [15]. Педагогічна система А. Макаренка, заснована на принципах колективу і виховання особистості, стала класикою вітчизняної педагогіки [10, с. 6]. С. Русова розробила оригінальну систему виховання, що поєднувала національні традиції з досягненнями світової педагогічної думки [10, с. 6].

У ХХ столітті дослідження з проблеми педагогічної майстерності набули системного характеру. Вони дозволили виявити основні компоненти, розробити методики розвитку та оцінки.

З точки зору сучасної педагогічної науки педагогічна майстерність – це високе мистецтво ведення освітнього процесу, що постійно удосконалюється. Підвищення педагогічної майстерності доступне кожному педагогу [10; 7]. Відповідно до статті 54

Закону України «Про освіту» педагогічні, науково-педагогічні та наукові працівники зобов'язані постійно підвищувати свій професійний і загальнокультурний рівні та педагогічну майстерність [8].

У сучасній педагогіці педагогічна майстерність розглядається як багатогранне явище, яке включає в себе не тільки здатність вчителя створювати оригінальні методи і прийоми навчання, але й здатність до педагогічної імпровізації, гнучкості, інноваційності, а також здатність до саморозвитку і самовдосконалення.

Педагогічна майстерність – це не просто вроджений талант, а результат систематичної роботи над собою, постійного самовдосконалення та глибокого розуміння сучасних педагогічних теорій і практик.

До основних аспектів (структурних компонентів) педагогічної майстерності вчені відносять:

– **глибокі знання предмету.** Педагог повинен не тільки володіти знаннями своєї дисципліни, але й постійно їх оновлювати, щоб бути в курсі останніх наукових досягнень;

– **педагогічні компетентності.** Включають уміння планувати і організувати освітній процес, вибирати ефективні методи і прийоми навчання, створювати сприятливий психологічний клімат у класі, здійснювати діагностику навчальних досягнень учнів тощо;

– **комунікативні навички.** Містять уміння чітко і зрозуміло викладати матеріал, встановлювати довірливі відносини з учнями та їхніми батьками, ефективно взаємодіяти з колегами;

– **креативність.** Передбачає здатність до творчого підходу, розробки оригінальних навчальних матеріалів і методів, які сприяють підвищенню зацікавленості учнів до навчання;

– **рефлексія.** Вимагає здійснювати постійну оцінку власної діяльності, аналіз допущених помилок і пошук нових шляхів вирішення проблем тощо.

Педагогічна майстерність – це сукупність певних професійних якостей особистості вчителя, що зумовлені високим рівнем його психолого-педагогічної підготовленості, здатності оптимально вирішувати педагогічні задачі. Їх цілісність забезпечується наявністю у вчителя / вчительки компетентностей, необхідних для виконання всіх трудових функцій на визначених ціннісних орієнтирах) [11].

З метою оцінки рівня сформованості педагогічної майстерності педагогів використовують різні критеріальні бази. До прикладу О. Кіліченко виділяє такі критерії і рівні педагогічної майстерності (низький, середній, високий, творчий (елементарний, базовий, досконалий) [11]. До критеріїв педагогічної майстерності вчені відносять гуманність і науковість, педагогічну доцільність (за спрямованістю), оптимальний характер, продуктивність (за результатами), демократичність, творчість

(оригінальність), діалогічність (характер взаємовідносин з усіма учасниками освітнього процесу), творчість (за змістом діяльності) [10, с.15]. До елементів педагогічної майстерності – гуманістичну спрямованість, професійну компетентність, здібності до педагогічної діяльності, загально-педагогічні вміння [11].

Гуманістична спрямованість – це спрямованість на особистість іншої людини, утвердження найвищих духовних цінностей, моральних норм поведінки й стосунків.

Професійна компетентність педагога визначається єдністю його теоретичної і практичної готовності до здійснення педагогічної діяльності і характеризує його професіоналізм. Зміст професійної компетентності – це знання предмета, методики його викладання, педагогіки і психології. Педагогічні здібності – це індивідуальні властивості особистості, які полягають у специфічній чутливості до об'єкта, засобів діяльності та створення найбільш продуктивних способів досягнення у педагогічній діяльності очікуваних результатів [11].

До основних здібностей у педагогічній діяльності вчені відносять: комунікативність, перцептивні здібності, динамізм особистості, емоційну стабільність, оптимістичне прогнозування, креативність, організаторські здібності.

Загально-педагогічні вміння вчителя – це комплексні вміння, які передбачають оволодіння системою психологічних і педагогічних дій, спрямованих на цілісну реалізацію освітнянських функцій. Виділяють чотири групи умінь: афективні (емоційні), пізнавальні, ціннісно-орієнтаційні, практичні [11].

Хоча педагогічна майстерність виявляється в діяльності, проте до неї вона не зводиться. Не можна обмежити її лише високим рівнем розвитку спеціальних узагальнених умінь. Сутність майстерності – в особистості вчителя, його позиції, здатності виявляти творчу ініціативу на ґрунті реалізації власної системи цінностей.

Майстерність – вияв найвищої форми активності особистості вчителя в професійній діяльності, активності, що базується на гуманізмі і розкривається в доцільному використанні методів і засобів педагогічної взаємодії у кожній конкретній ситуації освітнього процесу [10, с.21].

Українські науковці зосереджували та продовжують зосереджувати дослідження педагогічної майстерності на таких ключових аспектах:

– **теоретичні основи педагогічної майстерності.** Розробка концептуальних моделей педагогічної майстерності, визначення її структури, компонентів та критеріїв оцінювання;

– **формування та розвиток педагогічної майстерності.** Дослідження процесів формування педагогічної майстерності впродовж навчання в педагогічних закладах та в процесі професійної діяльності вчителя;

– **розробка моделей педагогічної майстерності.** Створення моделей, які описують структуру і динаміку розвитку педагогічної майстерності, дозволяють більш точно оцінювати рівень професійної підготовки вчителів;

– **адаптація педагогічної майстерності до викликів сучасного суспільства.** Розробка нових моделей педагогічної майстерності, які враховують вимоги інформаційного суспільства, глобалізації та інклюзивної освіти.

– **педагогічна майстерність у контексті різних типів навчальних закладів.** Аналіз особливості прояву педагогічної майстерності вчителів закладів загальної середньої, вищої, позашкільної освіти тощо [18].

Педагогічна майстерність вчителя знайшла своє відображення в масштабній реформі системи освіти, що почалася в Україні ще у 2016 році та має назву Нова українська школа (НУШ) [16]. Зазначимо основні положення, пов'язані з НУШ і педагогічною майстерністю.

1. Зв'язок педагогічної майстерності з результатами навчання учнів. Дослідження кореляційної залежності між рівнем педагогічної майстерності вчителя та успішністю його учнів.

2. Педагогічна майстерність в умовах інклюзивної освіти. Вивчення особливості прояву педагогічної майстерності вчителів, які працюють з дітьми з особливими освітніми потребами, в інклюзивних класах, групах.

3. Розвиток педагогічної майстерності в умовах дистанційного навчання. Аналіз нових викликів та можливостей для розвитку педагогічної майстерності в умовах переходу на дистанційні форми здобуття освіти.

4. Компетентнісний підхід до педагогічної майстерності. Дослідження структур педагогічних компетентностей, необхідних для успішної професійної діяльності вчителя [18].

5. Розвиток педагогічної майстерності впродовж життя. Аналіз процесів формування та розвитку педагогічної майстерності на різних етапах професійної діяльності вчителя.

6. Вплив зовнішніх і внутрішніх факторів на педагогічну майстерність. Дослідження ролі таких факторів, як освітня політика, умови роботи, особистісні якості вчителя на розвиток його професійної майстерності.

7. Розробка ефективних програм підвищення кваліфікації вчителів. Розробка програм, спрямованих на розвиток педагогічної майстерності педагогів.

8. Педагогічна майстерність у цифровому середовищі. Аналіз нових викликів та можливостей для розвитку педагогічної майстерності в умовах широкого використання цифрових технологій в освіті. Визначення ключових тенденцій у сучасних дослідженнях педагогічної майстерності:

9. Міждисциплінарність. Дослідження педагогічної майстерності на стику педагогіки, психології, соціології та інших наук.

10. Орієнтація на практику. Аналіз реальної педагогічної діяльності та розробка практичних рекомендацій для вчителів.

11. Використання якісних методів дослідження. Використання таких методів, як спостереження, інтерв'ю, аналіз документів, що дозволяє отримати глибоке розуміння феномену педагогічної майстерності.

12. Фокус на розвитку педагогічної майстерності впродовж життя. Безперервність професійного розвитку вчителів, коли вчителі вдосконалюють своє викладання, учні починають вчитися краще.

Сучасні дослідження педагогічної майстерності демонструють високий рівень наукової активності в цій галузі. Отримані результати дозволяють глибше зрозуміти природу педагогічної майстерності, розробити ефективні програми підвищення кваліфікації вчителів та створити сприятливі умови для розвитку їх професійної компетентності [10].

Оцінка педагогічної майстерності є важливим етапом у процесі розвитку освіти. Вона дозволяє виявити сильні сторони вчителя, визначити напрямки для професійного зростання та забезпечити якість освітнього процесу. Для цього використовується спектр інструментів, які дозволяють об'єктивно оцінити рівень педагогічної майстерності. Інструменти для оцінки педагогічної майстерності можна розділити на кілька груп [7]:

1. Самооцінка:

Щоденники рефлексії. Вчитель фіксує свої спостереження за уроками, аналізує свої дії та результати навчання учнів.

Анкети самооцінки. Вчитель оцінює свої знання, уміння, навички та особистісні якості за допомогою спеціально розроблених анкет.

2. Взаємооцінка:

Колегіальне спостереження. Колеги спостерігають за уроками вчителя, аналізують його роботу і надають зворотній зв'язок.

Групові обговорення. Вчителі обмінюються досвідом, аналізують свої успіхи та труднощі.

3. Оцінка адміністрації, експертів:

Спостереження за уроками. Керівник навчального закладу, експерти ДСЯО спостерігають за роботою вчителя, оцінюють його дотримання навчальних програм та методичних рекомендацій та інше.

Аналіз документації. Вивчається документація вчителя (плани уроків, звіти про проведену роботу тощо).

4. Оцінка учнів:

Анкетування. Учні оцінюють роботу вчителя, його стиль викладання, здатність зацікавити предметом.

Інтерв'ю. Індивідуальні бесіди з учнями дозволяють отримати більш детальну інформацію.

5. Об'єктивні методи оцінки:

Аналіз навчальних досягнень учнів. Порівнюються результати навчання учнів різних класів або вчителів.

Тестування. Використовуються різноманітні тести для оцінки знань і умінь учнів.

6. Оцінка батьків як учасників освітнього процесу:

Анкетування. Батьки оцінюють роботу вчителя, його стиль викладання, здатність зацікавити предметом.

Інтерв'ю. Індивідуальні бесіди з батьками дозволяють отримати більш детальну інформацію про їхню думку [7].

Для отримання об'єктивної оцінки педагогічної майстерності необхідно використовувати комплексний підхід, який включає в себе різні інструменти і критерії. Це дозволяє отримати більш повну картину професійної діяльності вчителя та визначити його сильні сторони і зони для подальшого розвитку. Оцінка педагогічної майстерності є важливим інструментом для підвищення якості освіти. Вона дозволяє вчителям зрозуміти свої сильні сторони і визначити напрямки для подальшого професійного зростання, а адміністрації – забезпечити ефективну роботу педагогічного колективу [13].

Отже, педагогічна майстерність – це сукупність певних професійних якостей особистості вчителя, що зумовлені високим рівнем його психолого-педагогічної підготовленості, здатності оптимально вирішувати педагогічні задачі. Педагогічна майстерність є рушійною силою розвитку сучасної освіти, це мистецтво взаємодії з учнями, здатність створювати мотивувальне освітнє середовище. Розвиток педагогічної майстерності – це безперервний процес, що вимагає від вчителя постійного самовдосконалення та відкритості до інновацій. Лише поєднання теоретичних знань, практичних навичок та особистісних якостей дозволяє педагогу досягти високих результатів у своїй професії. Подальше дослідження буде здійснюватися нами в аспекті «Поняття педагогічної майстерності у міждисциплінарному вимірі».

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Авшенюк Ю., Андрощук І., Ліннік О., Гриневич Л., Івашнова С., Софій Н. Професійний стандарт учителя нового покоління. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/40007/1/Linnik_O_PSVPSH.pdf
2. Бойко В. Забезпечення функціонування аграрного ринку України в умовах воєнного стану. URL: [http://journals.khnu.km.ua/vestnik/pdf/ekonnew/2022/VKNU-ES-2022-N5Part1\(310\).pdf#page=197](http://journals.khnu.km.ua/vestnik/pdf/ekonnew/2022/VKNU-ES-2022-N5Part1(310).pdf#page=197)
3. Ваврик Р. В. Розвиток комунікативної компетентності майбутніх військових диригентів. URL: <https://media.neliti.com/media/publications/314353-development-of-communicative-competence-5384b9dd.pdf>

4. Гаджула О. І. Модель розвитку методичної компетентності майстрів виробничого навчання. URL: <http://www.wayscience.com/wp-content/uploads/2021/12/Materials-of-conference-11-12.11.2021.pdf>

5. Гуманізація навчально-виховного процесу. Збірник наукових праць (Випуск LXXII). Гуманізація навчально-виховного процесу : збірник наукових праць / [За заг. ред. проф. В.І. Сипченка]. Вип. LXXII. Слов'янськ: ДДПУ, 2015. 326 с. URL: <https://ddpu.edu.ua/images/naukvid/gnvp/gnvp-72.pdf>

6. Денисенко М. І., Дев'ятко О. С., Шут Я. В., Можчіль О.В. Науково-технічний та інноваційний потенціал України. URL: <http://www.wayscience.com/wp-content/uploads/2021/12/Materials-of-conference-11-12.11.2021.pdf>

7. Житомирський А. В. Роль самоосвітньої роботи педагога щодо розвитку професійних компетентностей. URL: <http://www.wayscience.com/wp-content/uploads/2021/12/Materials-of-conference-11-12.11.2021.pdf>

8. Закон України «Про освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

9. Ізбаш В. М.. Економічні наслідки інновацій у галузі штучного інтелекту. URL: <https://dspace.mnau.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/17801/1/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D1%82%D0%B5%D0%B7%202024.pdf>

10. Кайдалова Л. Г., Щокіна Н. Б., Вахрушева Т. Ю. Педагогічна майстерність викладача : Навчальний посібник. Х. : Вид-во НФаУ, 2009. 140 с. URL: http://elcat.pnpu.edu.ua/docs/Book_%D0%9F%D0%9C%D0%92.pdf

11. Кіліченко О. І. Сутність професійної майстерності. URL: <https://studfile.net/preview/10010703/page:2/>

12. Кучмієва Т. С. Нові парадигми менеджменту в умовах діджиталізації та активного цифрового розвитку. URL: <https://dspace.mnau.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/17801/1/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D1%82%D0%B5%D0%B7%202024.pdf>

13. Матеріали міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції національні економіки в умовах новітніх глобальних викликів (1-28 лютого 2023 року). Харків–2023. URL: <http://eprints.kname.edu.ua/>

14. Огієнко М. Покуса Т. Наукові погляди на структурну реконструкцію регіонів. URL: https://www.wszia.opole.pl/wpcontent/uploads/2024/06/Naukowe_poglady_na_strukturalna_rekonstrukcje_regionow.pdf

15. Педагогіка співробітництва в педагогічному процесі ЗДО. URL: https://epkmoodle.znu.edu.ua/pluginfile.php/108044/mod_resource/content/1/%D0%A2%D0%B5%D0%BC%D0%B0%2034.pdf

16. Проти 12-річної освіти в школі виступають 25% батьків, за лише 11% – КМІС. URL: <https://suspilne.media/842867-proti-12-ricnoi-osviti-v-skoli-vistupaut-25-batkiv-za-lise-11-kmis/>

17. Професійний розвиток викладача в системі методичної роботи. URL: <https://nmc-vfpo.com/wp-content/uploads/2020/11/12256146564.pdf>

18. Професійний стандарт «Вчитель закладу загальної середньої освіти». URL: https://register.nqa.gov.ua/uploads/0/646-ilovepdf_merged.pdf

19. Словник української мови тлумачний. URL: <https://slovyk.ua/>